

Մանիա Ղազարեան, Արցախի Արուեստի Գանձերը, Տպ. Կաթողիկոսարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1993, 221 էջ, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով ամփոփումներ (էջ 135-150), 170 գունատիպ լուսանկար (էջ 153-200), արցախեան արուեստի 129 մոթիֆներու գծանկարներ (էջ 203-216), մատենագիտական ցանկ (էջ 129-133), ցանկ՝ Մանիա Ղազարեանի հրատարակուած եւ անտիպ 42 գործերու (էջ 217-218) եւ կենսագրութիւն՝ Մանիա Ղազարեանի (էջ 219):

Նեղ, շատ նեղ մասնագիտութեան մը նուիրուած աշխատասիրութիւն մըն է Մանիա Ղազարեանի Արցախի Արուեստի Գանձերը, գոր գուցէ կարգ մը արուեստաբաններ պիտի տատամսէին ընդունիլ որպէս գործ մը, որ կը զբաղէր արուեստի սահմաններէն քչիկ մը դուրս ինկող հարցերով: Թերեւս ա՛յս իսկ է պատճառը, որ արուեստներու ուսումնասիրութեան լայնատարած աշխատանքներուն առընթեր՝ այսօր հագի՛ւ թէ կարելի ըլլալ գտնել բաւարար գործեր, որոնք նուիրուած ըլլան զննումին եւ լուսաբանումին՝ օրինակի համար՝ խեցեգործութեան, գորգագործութեան եւ արուեստի նոյնանման այլ արտայայտութիւններուն. աւելին՝ արցախեան արուեստի քննութեան պարագային, այդ մէկն եղաւ գրեթէ անկարելի վերջին եօթը տասնամեակի ընթացքին՝ որպէս հետեւանքը Արցախի մէջ տիրապետութիւն հաստատած բռնակալութեան: Ահա թէ ինչո՞ւ համար Ղազարեան կը հաստատէ, թէ «Արցախի յարդարանքային-կիրառական արուեստը հայ մշակութի շուսումնասիրուած բնագաւառներից է: [Սակայն] այն որոշակի հետաքրքրութիւն է առաջացրել յատկապէս որպէս ճարտարապետութեան առընչուող երեւոյթ: Ձի ուսումնասիրուած կոթողների յարդարանքի գաղափարագեղարուեստական կառուցուածքը, չեն արժեքաւորուել նրա գեղագիտական առանձնայատկութիւնները, չի որոշուած նրա տեղը հայկական դեկորային արուեստի ընդհանուր համակարգում: Ըստ պատշաճի չի ուսումնասիրուած Արցախի խաչքարերի եւ բարձրաքանդակների արուեստը: Արցախի տարածքում տասնամեակներ շարունակ անխնամ մնացած, ճակատագրի բարեացակամութեամբ պահպանուած խաչքարերից եւ գերեզմանաքարերից մի քանիսը միայն յաջորդաբար տեղ են գտել զանազան աշխատութիւններում: Ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել Արցախի քանդակագործական հարստութիւնը՝ բարձրաքանդակները ...» (էջ 35):

Եւ անցաւ ժամանակը, իրեն հետ բերելով ո՛չ միայն քայքայուած ու աւերածումը բնութեան ձգուած ճարտարապետական եւ այլ բնութի կոթողներուն՝ այլ վանտալային յափշտակումն ու իւրացումն անոնց՝ Արցախի մէջ անիրաւ կերպով իշխանութիւն հաստատած ազերիին կողմէ, որ յանկարծ օր մըն ալ ինքզինք յայտարարելէ ետք լեւոնորդները երէկի քրիստոնեայ աղուանին՝ Արցախի արուեստի մեծ ու փոքր բոլոր արտայայտութիւններն ալ յայտարարեց աղուանական, եւ առ ալդ՝ նաեւ ազերիական: Անշուշտ եղան հակադարձութիւններ սա խժալուր յայտարարութիւններուն դէմ, այսուհանդերձ քիչեր, շատ քիչեր սիրտ ու ժամանակ ունեցան զբաղելու այս հարցով, որովհետեւ անով ազգայնականութեան եւ ցեղամոլութեան խարանձ ստացած պիտի ըլլային իրենց ճակատին, եւ անկէ ետք Աստուած գիտէր թէ ինչե՛ր կրնային պատահիլ իրենց:

Տխուր բան է մակաբերումն այս բոլորին, այսուհանդերձ կարեւոր եւ անհրաժեշտ՝ եթէ որոշած ենք ուղիղ առնել մեր քայլերը հայու մեր կեանքին ընթացք ու նկարագիր տուող ուղիներէն ներս: Աւելին՝ եթէ կ'ուզենք ուղիղ եւ շիտակ նայիլ աչքերուն հայու յաջորդ մեր սերունդներուն:

Այսպէս՝ լքուած, գրեթէ մոռացումի մատնուած, պարտադրաբար հեռու պահուած արտայայտութիւնները մեծ կամ փոքր արուեստներուն՝ սպասեցին երկար, սպասեցին ակնկառուց այն օրուան՝ երբ կարելի պիտի ըլլար բարձրաձայն յայտարարել մարդուն կեղծիքը մարդուն դէմ: Իրաւ էր, որ կիրառական կամ, ինչպէս սովոր է կոչելու զանոնք գիտութիւնը, մանր արուեստները մի՛շտ ալ մնացին լուսանցային՝ ուսումնասիրութեանը մէջ այն արուեստներուն՝ որոնք ընդհանրապէս գործ ունեցան քերթողութեան հետ եւ երաժշտութեան, պարին հետ եւ նկարչութեան, քանդակագործութեան հետ եւ ճարտարապետութեան: Տրուած ըլլալով որ կիրառական արուեստներն ամէն բանէ առաջ հետաքրքրուած էին «գործնական» եւ «օգտակարային» երեսովն իրերուն՝ անոնք ընդհանրապէս մնացին թերզնահատուած, ինչպէս որ կը հաստատէ Գարեգին Երկրորդը յառաջաբանի իր խօսքով (էջ 8), մինչդեռ անհրաժեշտ էր որ անոնք դրուէին անմիջական քովիկը այսպէս կոչուած «մեծ արուեստներուն», ու գային ամբողջացնելու եւ ընկալելի ընծայելու կարգ մը տարրերն անոնց, որովհետեւ, վերլուծումի վերջին հանգրուանին եւ բաղդատականի, եւ աւարտին գուգակչիւի եւ արժեւորումի, մարդ աւամայ ինքզինք կը գտնէ դէմ յանդիման անոնց՝ որոնք կը կազմեն հէնքն ու առէջը բոլոր տեսակի արուեստներուն եւ հիմն ու կառուցը մարդկային

հոգեբանութեան, մարդու իմացական զգայնութեան, հաւատալիքներուն, աւանդութիւններուն, կրօնական զգացողութեան եւ անկէ յառաջացած եւ արմատաւորուած կեանքի ու մահի ընկալումներուն, եւ այն առհաւականութեան՝ որ կը տեւէ մարդէն ներս սերունդէ սերունդ, կը դրսեւորուի ալլազան ձեւերով եւ արտայայտութիւն ու իմաստ կու տայ մարդկային հաւաքականութեան կեանքին եւ առօրեային:

«Կիրառական» կամ «մանր» կոչուած արուեստներու բացթողումին, անտեսումին, եւ գուցէ ոմանց կողմէ կամաւոր ալ մերժումին մէջ Ղազարեանը մնաց այն քիչերէն, որոնք արուեստի արտայայտութիւնն անմիջական կերպով կապելով կեանքին եւ զայն կարելի ու հաճելի ընծայող բաներուն՝ փորձեցին կատարել այն՝ ինչ որ չուզեցին ու մերժեցին ընել ուրիշներ: Շնորհակալ աշխատանք մը արդարեւ, որովհետեւ այսօր մարդեր հազիւ թէ հետաքրքրուին իրենց առօրեայ կեանքէն ներս տեղ գտած բաներով, որոնց կը հաւատան մերթ գեղեցկութեան եւ շնորհին, կը գնահատեն զանոնք երբեմն, սակայն մի՛շտ ալ կը փարին անմիջական օգտակարութեանն ու գործնականութեանն անոնց, եւ հազիւ թէ կը մատչին գեղագիտական արժէքին անոնց: Գործնապաշտ մեր օրերուն քանի՞ հոգի, պարզ ու միջին մարդերէն քանի՞ անհատ պիտի ուզէր հետաքրքրուիլ՝ գիտնալու համար թէ ի՞նչն էր որ գեղեցիկ կ'ընծայէր գորգ մը կամ կարպետ մը, աշխատանքի ի՞նչ հնարք էր որ կը տարբերէր մատանի մը ուրիշէն, նախշերու ի՞նչ ձեւ մը աղուորութիւն կու տար ապարանջանի մը եւ ոչ՝ ուրիշին, կամ գիծերու, ձեւերու, գծապատկերներու ի՞նչ յաջորդականութիւն մը պիտի լանկուցիչ դարձնէր ջուրի պարզ սափոր մը կամ խեցեղէն ալլա առարկայ մը եւ ոչ՝ ուրիշ մը: Այժմ ո՞ր մէկ հաւատացեալը պիտի փորձէր եկեղեցական քանդակէ մը ներս տեսնել տարրերն իր նախահայրերուն հաւատալիքներուն, եւ ո՞ր աղօթարարը պիտի գտնէր յաւիտենութեան խորհուրդը խաչքարի մը հրաշքն ստեղծող բուսական, կենդանական եւ երկրաչափական արտայայտութիւններուն մէջ: Հարցումներ են ասոնք, որոնց ո՛չ մէկն ունի պատասխան: Սակայն, այժմ, առա՛նց տատամսելու կարելի է հաստատել եւ բարձրաձայն յայտարարել թէ անոնց՝ մարդերուն բոլորն ալ պիտի նայէին ներկայացուած գոյնին ու երանգին, նախշերուն շնորհալիութեան, ասեղնագործուած իրի մը նրբութեան եւ աշխատանքի վարպետութեան եւ գոհանալին կամ դժգոհէին կատարուածով եւ ներկայացուածով:

Մանիա Ղազարեանը ո՛չ միայն ընդունեցաւ այս բոլորը, որովհետեւ կիրառական արուեստներուն բոլո՛րն ալ սերտօրէն կ'աղեր-

սուէին կեանքին եւ մարդկային առօրեային, եւ զանոնք տանելի ընծայող բարիքին, այլ քանի մը քաջ անցնելով՝ փորձեց համընդհանուր կերպով ներկայացնել գեղեցիկն անոնց մէջ, մէկ առ մէկ վերլուծումի ենթարկել տարրերն անոր, ու երբեմն նաեւ տալ իմացական բովանդակութիւնը այդ տարրերէն մէկուն կամ միւսին:

Արուեստ կամ ոչ, գեղեցիկ կամ այլ, այժմ օգտագործելի կամ ընդհակառակը, անհատականացումէն ընդհանրացումի եւ ոճաւորումի մեկնած այսպէս կոչուած մանր արուեստներուն շատ է լայն ընդգրկումը եւ ժամանակէն ներս գրաւած սահմաններն անոնց: Իրաւ ալ՝ առաջին մարդուն հետ ծնած եւ օրերուն հետ ժմնած ու զարգացում արձանագրած հոգիի եւ միտքի արտայայտութիւն եղող տարրերն անոնց՝ այժմ կարելի է գտնել քարանձաւային կենցաղէն ու քարայրներու ժայռերէն սկսած մինչեւ կազմաւորումն ու կառուցը ընտանեկան կեանքին ու զայն պատսպարող ու կարելի դարձնող փայտէ, կաշիէ, աղիւսէ ու քարէ շինուած վրաններուն թէ տնակներուն, հիւղերուն թէ պալատներուն, դամբաններուն թէ պաշտամունքի վայրերուն մէջ: Հոն են անոնք որպէս հետքերն ու մնացորդացը երէկի կեանքի մը եւ անոր լոյզ ու խորհուրդ, եւ իմաստ ու լաճախ անտարագելի ինչ մը պարգեւող բաներուն, որոնք կը դրսեւորուին որպէս փորագրութիւն ու քանդակ քարի վրայ թէ փայտի, որպէս ձեւ ու գիծ՝ խեցեղէններու, որպէս կերպ մետաղամշակութեան եւ որպէս երանգ, նախշախորհուրդ, ճարտարապետական գծագրում եւ անոնց բոլորէն յառաջացած համադաշնութիւն, խորք ու զգայնութիւն կարպետի, գորգի թէ տպածոյի վրայ:

Գեղեցիկին ընդհանուր սա արտայայտութիւնն այժմ դասել ու դասաւորել՝ ըրած է գիտութիւնն արդէն, սակայն աւելի մօտիկ վերլուծում մը անոր տարրերու տուեալներուն՝ պիտի ի յայտ բերէ իրարու մէջ եւ իրարմով կրկնուող, զարգացող, ոճաւորուող, պատկեր եւ իմաստ ստացող, եւ իրարու ընդելուզուող այն ձեւերն ու երանգները, եւ արտայայտութիւններն ու խորհուրդները, որոնք գեղ կը պարգեւեն մէկուն եւ շնորհ՝ միւսին: Այսպէ՛ս են յաճախ նախշերն ու զարդերը, մերթ իրենք գիրենք կրկնող ու երիզող գիծերն ու ծաղիկները, ստէպ մարդկային, կենդանական եւ բուսական տարրերը, գոյներուն եւ երանգներուն յաջորդականութիւնը, անոնց համադաշնութիւնն ու երբեմն հակադրութիւնը, քանդակներուն ուռուցիկ կամ հարթակային աշխատութիւնը, որ անմիջականօրէն կ'առնչուի լոյսի խաղերուն, եւ կառուցային ճարտարապետումը որ որքան գործնականութիւն՝ նոյնքան նաեւ

շնորհ կ'ընծայէ տուեալ առարկայի մը. այս բոլորը, արուեստի ու գեղեցիկի այս արտայայտութիւններն ու դրսեւորումն անոնց՝ ալ-ժըմ կարելի է գտնել քարի վրայ թէ փայտի, խեցիի վրայ թէ մետաղի, կաշիի վրայ թէ հիւսուածքի, այսինքն ասեղնագործութեան, կարպետի ու գորգի, որոնց ծալքերէն ներս թաղուած կը մնան խոհն ու խորհուրդը, իմացքն ու հոգեկան ընկալչութիւնը, յոյզն ու գրգիռը դարերու պահած ու պահպանած մարդկային եւ հայու մեր հոգեխառնութեան:

Ուսումնասիրելու եւ վերլուծումէ անցընելու համար այս բոլորը՝ Ղազարեանը հետեւեցաւ որոշ ընթացքի մը: Իր իսկ բառերով՝ «ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ, որը սպառիչ լինելու ոչ մի լաւակնութիւն չունի, Արցախի կիրառական արուեստի բնագաւառները ներկայացուած են ո՛չ նրանց առաջնային կամ երկրորդական լինելու սկզբունքով, այլ այն դասակարգումով, որն ընդունուած է արուեստաբանութեան մէջ. կարծր նիւթեր (քարի եւ փայտի գեղարուեստական փորագրութիւն, խեցեգործութիւն), ապա՝ փափուկ իրեր (տարագ, կապերտագործութիւն, գորգ) ներկայացնող բնագաւառները: Օգտագործուած են ինչպէս Արցախի տարածքում պահպանուած կոթողները, նոյնպէս եւ Հայաստանի պատմութեան, Հայաստանի ժողովրդական Արուեստի (Երեւան), Հայաստանի Ազգագրութեան (Մարդարապատ) Պետական թանգարանների, էջմիածնի վանքի Գանձատան, Նոր եւ Հին վեհարանների, Մալր տաճարի թանգարանի, ինչպէս նաեւ մի շարք քաղաքների թանգարաններում պահպանուած արցախեան արուեստի ստեղծագործութիւնները» (էջ 36):

Փոքր ակնարկ մը սա հաստատումէն ներս եւ դասաւորումէն՝ պիտի ընթերցողը մղէ հարց տալու թէ ո՞ւր պէտք է գետեղել ոսկերչութիւնն ու անոր յարակից արուեստի այլ արտայայտութիւնները, որոնց Ղազարեանն ունի նուիրուած քանէջանի ամբողջ հատուած մը իր ուսումնասիրութեան մէջ: Ի՞նչ որ ալ ըլլալ պատասխանը հարցումին՝ Ղազարեան հատուած առ հատուած լուսին բացաւ գաղտնիքները ինքզինքին առաջադրած աշխատանքին եւ ընթերցողի սեղանին բերաւ տարրերն արցախեան մանր կամ կիրառական արուեստներուն: Եւ որովհետեւ ամէն բանէ առաջ անոնք կ'առնչուէին ճարտարապետութեան՝ գտաւ որ «Արցախի ճարտարապետական կառուցների յարդարանքի յօրինուածքում յատկապէս առանձնանում են զարդաքանդակները: Տարածքի բոլոր եկեղեցիներն ունեցել են զարդաքանդակային որոշակի լաւելումներ, մի արուեստ, որը սկզբնաւորուելով վաղ միջնադարում, զարգացել ու կատարելութեան է հասել յատկապէս հասուն միջնադարում»:

(էջ 41): Ըստ Ղազարեանի՝ այս ուղղութեամբ արցախեան լաւագոյն նմուշն է Ամարասի վանքային համալիրը: Իրականութեան մէջ՝ «Արցախի վանքային համալիրի իւրաքանչիւր կառույց, իւրաքանչիւր եկեղեցի, լինի դա քարից թէ աղիւսից, ունի բարդ յօրինուածքներից մինչեւ ամենապարզ յարդարանքը: Չարդաքանդակային հատուածները պարտադիր են եղել բոլոր դէպքերում: Չարդաքանդակներով ձեւաւորուել են ինչպէս արտաքին, նոյնպէս եւ ներքին պատերի, դռների եւ լուսամուտների շրջանակները, բարաւորները, ներսի սիւնների կամարների հատման տեղերը, գրմբէթի նիստերը եւայլն: Չարդաքանդակների պարզ գծային ձեւերից (խաչերի ուրուագծեր) մինչեւ բարդ վարդակաւոր յօրինուածքները տեսնում ենք մի կարեւոր առանձնապատկութիւն. քարգործ արհեստաւորների վարպետութիւն: դա արտայայտուում է ե՛ւ զարդաքանդակի լոկուածութեամբ, ե՛ւ առանձին հատուածների նրբագոյն անցումների, ե՛ւ հարթութիւնների յարաբերութիւնների, ե՛ւ լուսաստուերների շեշտման հմտութեան մէջ, ինչպէս նաեւ զարդաքանդակի, լայնքի, երկարութեան, ծաւալային յարաբերութիւնների եւ այլ դրսեւորումներում (էջ 41-42):

Պաշտամունքային եւ կրօնական հաստատութիւններուն զուգահեռ՝ քաղեցին յառաջացումն ու զարգացումը խաչքարերուն, որոնք, ի՞նչ խօսք, գոյութեան կոչուեցան որպէս յուշաքար կամ յուշակոթող նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին՝ իրենց ինքնուրոյն ձեւակերպումով եւ քանդակումով եւ զիրենք «գործող» կամ «կազմող» վարպետներու անձնական դրոշմով: Ըստ Ղազարեանի՝ «խաչքարերը դրուել են որպէս մեծագոյն շինարարական աշխատանքների (եկեղեցի, կամուրջ եւայլն) աւարտը արձանագրող կոթող, զանազան պատմական դէպքեր եւ ռազմական յաղթանակներ յաւերժացնող յուշաքար եւայլն: խաչքարերը դրուում էին ճամբերին, եկեղեցիների բակերում, պատերի մէջ, գերեզմանատներում եւ այլուր: Եկեղեցիների կամ մատուռների պատերին ագուցուած խաչքարերն աւելի փոքր չափերի են, աւելի պարզունակ յօրինուածքով» (էջ 44):

Արցախեան խաչքարերը ոչինչով մնացին ետ հայրենի հողի ամբողջ տարածքին գոյութեան կոչուած այլ խաչքարերէն: Անոնք ունեցան աշխատանքի նոյն ձեւը եւ նոյն գործիքները, նոյն գիծերն ու նոյն նախշերը, նոյն խաչերը եւ նոյն զարդարանքները, նոյն նիւթերն ու նոյն բովանդակութիւնը, եւ տեղայնացան ու ոճաւորուեցան, որովհետեւ «ստեղծուել ու զարգացում են ապրել հայկական խաչքարերին բնորոշ սկզբունքներով, [եւ] տեղական որոշակի առանձնապատկութիւններով» (էջ 46), իսկ «փոքր քանակ

են ներկայացնում աւետարանական թեմաներով յարդարուած խաչ-
քարերը: Խաչքարերի վրայ փորագրուած են հիմնականում կեն-
ցադային բովանդակութիւն ունեցող բարձրաքանդակներ» (էջ 47):
Ի՛նչ որ ալ ըլլար բովանդակութիւնը, կենցաղային թէ կրօնական,
խաչքարերը՝ որոնց մէկ նմանակը մնաց տապանաքարը՝ նախ-
շուած մնացին երկրաչափական, բուսական, կենդանական եւ
մարդկային տարրերով, որոնցմէ բուսականն ու երկրաչափականը
մի՛շտ ալ ներկայացուցին գաղափարն ու խորհուրդը յաւիտենու-
թեան, ծնունդին, բազմածնութեան, մահին, առատութեան, մերթ
արհեստին եւ մարդկային որոշ գործունէութեան եւ մնացին տե-
ղայնացած, երբեմն անհատականացած ու ոճաւորուած, ի՞նչ փոյթ
որ անոնցմէ մանաւանդ կենդանական եւ մարդկային տարրերն ըլ-
լային ուղղակի առօրեայ կեանքին առնչուած:

Ղազարեան կը լիշէ անունները Ղազար Կազմողին, Ատոմ Գոր-
ծողին, Դաւիթին եւ Գրիգոր Կազմողին, որոնց գործերուն այժմ
կարելի է հանդիպիլ Արցախի զանազան վայրերուն մէջ, ի՞նչ
փոյթ որ անոնց գործերէն եւ անոնց նման՝ այլ հեղինակն ան-
ծանօթ նիւթերէն ոմանք կրեն որոշ հետքերը շրջակայ ժողո-
վուրդներուն: Կասկածէ վեր է, որ հայկական եւ արցախեան ար-
ուեստն իր կարգին պիտի ազդած ըլլար այլ ժողովուրդներու մեծ
կամ փոքր արուեստներուն արտայայտութիւններուն վրայ:

Խաչքարերու, տապանաքարերու, եկեղեցիներու եւ վանքերու
կառուցներուն անմիջական քովիկը կը կենան քարէ կիրառական
այն իրերը, որոնք առաւել կամ նուազ չափով կը կրեն տարրերը
միւսներուն ունեցած նախշերուն, ուռուցիկ կամ հարթային քան-
դակներուն եւ գծագրային արտայայտութիւններուն: Սակայն քա-
րէ այս իրերուն մօտիկը պէտք է գետնէն ալլազան ու զանազան
գործերը խեցեգործութեան, որոնցմէ այժմ կարելի է գտնել սափո-
րը, կուժը եւ գաւաթը, որոնք ծառայեցին նախաքրիստոնէական
մարդուն: Քարէ էին եւ դիմացան ժամանակին. հողեղէնները, սա-
կայն, որոնք անթուրծ էին ու սկզբնական շրջանին՝ փշրուեցան եւ
վերածուեցան փոշիի. յետագային, գիւտէն ետք խեցեղէնի թրծու-
մին, արտադրուած գործնական եւ կիրառական իրերը, որոնք ա-
ռաւելաբար առտնին սպասներ էին միայն, զգեցան ամուր հիմք ու
կառուց: Ղազարեան այս վերջիններէն կը թուէ ջրատար խողո-
վակները, կտուրի կղմինտրները, խնոցին, տեփուրը, կուլան, ճրա-
գը, կրակամանը, կարասներն ու կճուճները իրենց կափուլներով,
զարդախեցին՝ քովիկն ի վեր սափորին, գաւաթին, եւ առտնին այլ
ամանեղէններուն: Անոնցմէ ոմանք ջնարակուած էին ու նախշուն:
Ջարգացած գործ մըն էր խեցեգործութիւնը: Ղազարեանն ի՛նքն

իսկ կը հաստատէ այս մէկը ու կ'ըսէ թէ «Արցախի բոլոր աւաններում եւ գիւղերում ամենայարգուած արհեստներից էր բրուտագործութիւնը: Դա ընդունուած արհեստ է նաեւ հարեւան գաւառներում» (էջ 57), որովհետեւ «կաւագործութեան հիմնական սպառողը բնակչութիւնն էր» (էջ 58): Առջի օրերուն ձեռքով ու մատներով աշխատողուած խեցեգործութեան կէս մեքենայացումը սակայն չի բերուիր լոյսի: Իրաւ ալ, այսօր, ոչ մէկը կարող է գիտնալ թէ ե՞րբ դուրգը՝ բրուտին անիւը սկսաւ օգրագործուիլ խեցեգործութեան մէջ: Իրաւ էր, որ կայուն էին աշխատանքի ձեւերը, օգտագործող հողին որակն ու տեսակը, թրծելու եւ ջնարակելու միջոցներն ու ձեւերը: Աւելին՝ խեցեգործութեան նոյնն էր պահանջը նաեւ: Այսինքն՝ անիկա հաստատ կը կենար առօրեայ եւ տեղական պահանջներուն վրայ. սա կը նշանակէր թէ սերունդէ սերունդ շարունակուեր էին ու տակաւին կը տեւէին տիրական դառնալ աւանդութիւնները, ահա թէ ինչո՞ւ թուելէ ետք կիրառական բազմաթիւ իրեր խեցեգործութեան՝ Ղազարեան կ'եզրակացնէ թէ «այս եւ համանման իրերը պատրաստուած էին աւանդաբար, այսպէս կոչուած ժողովրդական բրուտների կողմից» (էջ 59):

Քարէն, անթուրծ ու թրծուած կաւէն ետք, եւ անոնց հետ, առաջինն եղաւ փայտը, որ ծառայեց որպէս միջոց առաջին մարդուն եւ անոր առօրեայ կենանքի պահանջներուն արտայայտութեան: Առջի հեղ նախամարդը ձեռք զարկաւ քարին ու փայտին, հիմնական երկու նիւթերուն, որոնց կ'ապրէր անմիջական դրացնութեանը մէջ, եւ որպէս ինքնապաշտպանութեան միջոց, եւ ապա որպէս գործիք օգտագործելէ ետք զանոնք՝ անդրադարձաւ անոնց զանազան եւ բազմապիսի գործածելիութեան, եւ անոնց հետ նաեւ կենդանական ոսկերտութիւն, եւ առաջին առիթով՝ եղջերաւոր կենդանիներուն մնացորդացին: Այսպէ՛ս էր որ քարին հետ ու ոսկորին, եւ ապա կաւին՝ անիկա մատչեցաւ նաեւ անտառի անմշակ փայտին՝ առանց ալ անդրադառնալ կարենալու թէ չա՛տ էր փրխրուն անիկա եւ դիւրաբեկ, չուտ էր մաշող եւ դիւրաւառ, մերթ անթուրծ կամ թրծուած կաւին չափ. այսուհանդերձ՝ անո՞վ էր որ փորձեց գոհացում տալ իր առօրեայ կարգ մը պահանջներուն:

Տարբեր չէր կրնար ըլլալ հայուն համար ալ, եւ հայ մըն էր արցախցին, եւ ինչպէս կը հաստատէ Ղազարեանը՝ «փայտի գեղարուեստական մշակման կուլտուրան սերտօրէն շաղկապուած է հայ ժողովրդի կենցաղին, նրա արհեստաւորութեան բազմաթիւ ճիւղերին, կիրառական արուեստի բնագաւառներին: Փայտը աման էր, օրօրոց, թախտ, դաջի կաղապար, կուժ, դաղդղան, գաթանախշիկ, գրակալ, եկեղեցու դուռ, պատշգամբի ձեւաւորուած հատ-

ուած: Փայտը միաժամանակ գործիքի մաս էր, գործիքաման» (էջ 61): Իսկ քիչ մը անդին տակաւին թուելէ ետք եկեղեցիներու խորաններուն ստորին մասերը, տուներու սիւններուն վերնամասերն ու խոյակները, հարսերու օժիտի սնտուկները, հացի սնտուկները, խնոցիները, գործիքամանները, գուլպայի կաղապարները, դգալները եւ մանաւանդ եկեղեցական գրակալներն ու դուռերը՝ կ'եզրակացնէ թէ «Արցախի փայտի փորագրութեամբ ստեղծուած իրերի գեղարուեստական կերպաւորման մէջ արտացոլուել են ազգագրական ու մշակութային բազմաթիւ երեւոյթներ» (էջ 63): Ինչ որ ալ ըլլալ իրականութիւնը, սակայն, այժմ պահպանուած բեկորներն ընդհանրապէս կը պատկանին ուշ ժամանակներու, որովհետեւ փայտէ իրերու պահպանումը մի'շտ ալ «պայմանաւորուած է ո'չ միայն նիւթի շուտ կոտորուելու, օդի եւ միջատների ազդեցութեամբ ոչնչանալու յատկութեամբ, այլեւ քաղաքական ու հասարակական բազմաթիւ գործօններով ...» (էջ 62):

Եթէ Արցախի մէջ մեծ յառաջընթաց արձանագրեցին քարամշակութիւնը, խեցեգործութիւնն ու փայտամշակութիւնը՝ շատ աւելի մեծ եղաւ մետաղամշակութիւնը, որուն վկայելու կու գան պեղումներէ դուրս եկած պղնձեայ, երկաթեայ, արծաթեայ, ոսկեայ, անագեայ, կապարեայ, գինգէ եւ արծիճէ առարկաները: Մետաղեայ հանածոներով հարուստ էր Հայաստան Աշխարհը, որուն զանազան շրջաններէն ստացուած մետաղներով էր որ արցախցի վարպետը շինեց առտնին առարկաներ, եկեղեցական սպասներ եւ աշխատանքի գործիքներ: Ոսկին եւ արծաթը մի'շտ ալ ունեցան որոշ հմայք եւ արժէք՝ մա'նաւանդ կրօնական եւ պաշտամունքային առարկաներու կերտումին համար, որոնց հետ զուգահեռ ընթացաւ ստեղծումը կնոջական թէ արական զարդեղէններուն, որոնք յաճախ ո'չ միայն դրուագուած էին՝ այլ նաեւ թանկագին ու կիսաթանկարժէք քարերով գամուած: Մետաղները հալեցնելու կար համընդհանուր եւ աւանդական ձեւ. կ'օգտագործուէին քուրան, բովը եւ հալոցը ձուլարաններուն մէջ, կ'օգտագործուէին նաեւ կաղապարները, եւ յաճախ՝ կռանումով մետաղը ձեւաւորելու միջոցը:

Ոսկերչութիւնը միշտ ալ ունեցաւ առաջին տեղը մետաղամշակութեան մէջ: Իրաւ էր որ երկաթն ու պղինձը գրաւեցին առաջնային եւ հիմնական դիրք առտնին, երկրագործական եւ արհեստագիտական իրերու պատրաստութեան մէջ. ոսկին ու արծաթը, սակայն, եղան առաջիններէն, որոնք օգտագործուեցան որպէս արտայայտութեան նիւթ կիրառական կամ մանր արուեստներու: Ըստ Ղազարեանի՝ «Արցախում վարպետները պատրաստել են համարեա միատեսակ իրեր, տեխնիկական նույն միջոցներով՝ ազգային մտա-

ծողութիւնը զուգորդելով տուեալ վայրի, տուեալ վարպետի գեղարուեստական հետաքրքրութիւնների հետ» (էջ 65)։ Ի դէպ՝ պատմութիւնը կը պահէ «Վարազո ոսկերիչ մեծ»ի անունը եօթներորդ դարէն, եւ «Սարգիս ոսկերիչ»ինը՝ տասնմէկերորդէն։ Մնացեալ անունները, որոնց մէկ ցանկը կը տրուի Ղազարեանի կողմէ, բոլորն ալ կու գան տասնիններորդ եւ քսաներորդ դարերէն։

Ի՛նչ որ ալ ըլլար անունը ոսկերիչ վարպետներուն՝ անոնք պատրաստեցին պաշտամունքային եւ եկեղեցական սպասներ եւ իրեր, խաչեր, ծնծղաներ, քշոցներ եւ բաժակներ, խնկամաններ եւ մոմակալներ, սկիհներ եւ մասնատուփեր, միւռոնաթափ աղաւնիներ եւ ձեռագիր մատեաններու կողքեր՝ լաճախ թանկագին քարերով, դրուագումով, ուռուցիկ եւ հարթային քանդակումով զարդարուած։ Անոնք շինեցին նաեւ կնոջական եւ արական զարդարանքներ, ապարանջաններ, մատանիներ, գայլեր, վզնոցներ եւ շղթաներ՝ ոսկի եւ արծաթէ, եւ մերթ՝ քարազարդ։ Ոսկերիչ այս վարպետներուն ձեռակերտն են ոսկիէ կամ արծաթէ գօտիները, կոճակները, ճարմանդները, քունքազարդերը, ճակտոցները, ալիքաւոր ու բազմաշարք շղթաներէ պատրաստուած մանեակները, ձեռնափայտի գլուխները, սուրի ու գէնքի դրուագուած եւ մերթ աղամանդակուած պատեանները, գէնքի նախշուն եւ արծաթագիծ դրուագումով կոթերը եւ լենարանները, առտին օգտագործումի համար ափսէներն ու սկուտեղները, բաժակները, գաւաթները, սափորները, ջրխմիկները, կովկիթի ամանները, կուժերը եւ լամբարները, որոնցմէ ոմանք գերազանցօրէն նախշուն են բուսական, կենդանական, մարդկային եւ երկրաչափական տարրերով, մինչ ուրիշներ՝ զանակուած, սեւատուած եւ արծնուած։

Արցախի կիրառական արուեստի առանձին խումբ մը կը կազմեն Աւետարանի կողքերը, որոնք կա՛մ կաշիէ են, կա՛մ ալ՝ արծաթապատ եւ արծաթէ յաւելումներով։ Թէպէտեւ մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն սա վերջինները՝ սակայն հազիւ թէ պատուիրներ կը մնան անոնցմէ։ Իսկ զինագործութի՞ւնը։

Մերթ մանրամասն եւ երբեմն հազիւ հպանցիկ խօսելէ ետք այս բոլորին մասին՝ կ'եզրակացնէ Մանիա Ղազարեանը, թէ «մետաղամշակութեան բնագաւառում Արցախում ստեղծուածը առանձին դպրոց է՝ իր գեղարուեստ-կիրառական առանձնապատկութիւններով, իր զարդանախշային համակարգով, ոճական բնութագրումներով, որում զգալի են Արեւելքի եւ Արեւմուտքի յօրինուածքային ու զարդանախշային այս զուգորդումները» (էջ 84)։

Յօրինուածքային եւ զարդանախշային այս զուգորդումներուն կարելի է հանդիպիլ ասեղնագործութեան մէջ եւս, որ ժամանակի

ընթացքին տեղայնանալով յառաջացուց Այնթապի, Մարաշի, Ջէյթունի, Ուրֆայի, Պոլսոյ, Ասորախանի եւ այլ վայրերու ինքնուրոյն դպրոցները: Այս վերջիններուն կարգին պէտք է դասել Արցախի ասեղնագործական դպրոցը, որ, ըստ Սերիկ Դաւթեանի՝ պէտք է ընդգրկուի Սիւնիք-Արցախ դպրոցին մէջ՝ «նկատի ունենալով այդ երկու նահանգների արհեստաւորական եւ ասեղնագործական հետաքրքրութիւնների պատմական ընդհանրութիւնները» (էջ 91):

Ինչպէս այլ վայրերու՝ Արցախի մէջ ալ ասեղնագործութեան, եւ անոր անմիջապէս առնչակից հիւսուածեղէնի, կերպասի, թաւիչի, ժանեակի եւ դիպակի հիմնական նիւթերը մնացին բուրդը, բամպակը, մետաքսը, եւ անոնցմէ պատրաստուած մանածը, ոսկեթելը, արծաթաթելը եւ մետաքսաթելը. այդ վերջինը ծանօթ էր նաեւ «ապրիլում» անունով. այս բոլորը կ'օգտագործուէին որքան իրենց բնական՝ նոյնքան նաեւ երփներփուն գոյներով. այդ վերջինները կը ստացուէին բուսական եւ հանքային նիւթերու օգտագործումով, մանաւանդ՝ տորոնի:

Հայկական ասեղնագործութիւնը զարգացաւ շղթայակապ, հարթթափատակ եւ վերադիր կարի միջոցով: Դժբախտաբար այժմ կայ ո՛չ իսկ մէկ նմոյշ միջնադարէն հասած, որ վկայէ Ղազարեանի հաստատումը: Այսուհանդերձ՝ ասեղնագործութեան այս ձեւերուն կարելի է հանդիպիլ այսօր արցախեան ամբողջ տարածքին վրայ, որոնք աւանդաբար փոխանցուած են սերունդէ սերունդ: Այսուհանդերձ՝ պատմութիւնը կը լիչէ անունները ասեղնագործի երկու վարպետ հայուհիներու -- Հաթերքի իշխան Վախթանգի կին Արզու խաթունն ու Հասան-Ջալալ իշխանի մայր եւ Ջաքարէ ու Իււանէ Ջաքարեաններու քույր Խորիշահը:

Արցախեան ասեղնագործութիւնն իր վերելքն ապրեցաւ լո՛կ տասնիններորդ դարուն, երբ անիկա արտալայտութիւն գտաւ տունին յարդարանքն ամբողջացնելու եկած կտորներուն վրայ: Այսպէ՛ս էր որ առկալութեան կոչուեցան բարձերու երեսները, ծածկոցներ եւ սփռելի այլ առարկաներ: Այսօր արցախեան ասեղնագործութեան կարելի է հանդիպիլ ո՛չ միայն կնոջական զգեստներու, շրջագգեստի, վերնաշապիկի կուրծքին, օձիքին եւ թեզանիքին, գօտիներու, գլխաշորերու, կնոջական ճերմակեղէնի, եւ թաշկինակի վրայ՝ այլ նաեւ տղամարդու տարազը կազմող շապիկին, տաբատին, արխալուղին եւ չուխային:

Ի դէպ՝ կնոջական եւ տղամարդու բոլոր զգեստներն ալ սերտօրէն կ'առնչուին հիւսուածեղէնի պատրաստութեան եւ ուստայնանկութեան հետ: Ըստ Ղազարեանի տուեալներուն՝ Արցախի մէջ

Ջուլհակները ոչ միայն կը հիւսէին պարզ ու հասարակ կերպաս, կտաւ եւ ալլ հիւսուածք ընկերութեան խոնարհ խաւին համար՝ ալլ պորփիւրիկոնը կամ ծիրանին, ժանեակը, դիպակը, շարը, կերպասն ու թաւիշը, նուրբ ու գունագեղ կտորները, ծաղկաւէտ ծածկոցներ, սրբիչ ու խաչաձեւ դրօշ՝ վերնախաւին համար:

Հիւսուածեղէնի զարգացումին հետ զարգացաւ նաեւ տարազը: Ղազարեան բաւական ընդարձակ կը խօսի արցախեան տարազի, անոր ձեռագործներուն եւ ասեղնագործութեան, տեսակներուն ու զարդարանքներուն մասին, եւ ապա ասեղնագործութեան վրայ դնելով շեշտը՝ կ'եզրակացնէ թէ Շուշին էր անոր եւ միւսներուն արտայայտութեան եւ զարգացումին կեդրոնը: «Շուշեցիների համար ասեղնագործութիւնը գեղեցիկի չափանիշ էր, սեփական հմտութեան ու վարպետութեան արտայայտութիւն, ինչպէս նաեւ ազգային աւանդների եւ տեղական սովորութիւնների, ճաշակի տուրք»՝ կը հաստատէ անիկա (էջ 90):

Այսպէս չէր, սակայն, իրականութիւնը կարպետի եւ գորգի արտադրութեան պարագային: Անոնք, կարպետի եւ գորգի աշխատանքները, չճանչցան մասնաւոր վալը մը զարգացումի: Կարպետագործութիւնը, եւ քիչ ետք անկէ յառաջացած գորգագործութիւնը «հայ ժողովրդի հնագոյն արհեստներից է» (էջ 95)՝ ըստ Ղազարեանին: Իրաւ է: Սակայն կը թուի թէ անոնց եւ Ջուլհակութեան նախորդող պիտի ըլլայ թաղեգործութիւնը, որ զարգացաւ բուրդի առկայութեան պայմաններուն մէջ: Ժիշդ է որ թաղիքըն երբեք չկարողացաւ դրսեւորել արուեստի որեւէ յատկանիշ, սակայն եղաւ ճամբահարթ մը հիւսուածքի արհեստին ու արուեստին: Անոր բացած ճամբով էր որ քալեց Ջուլհակագործութիւնը, եւ լետագային ալ՝ կարպետի եւ գորգի արհեստները:

Գորգը բաւական ուշ ժամանակի երեւոյթ էր: Անոր նախորդն էր կարպետը, որ ձեւով մը շարունակութիւնն էր Ջուլհակի աշխատանքով ստեղծուած հիւսուածքին: Հիւսուածք մըն էր ան ալ եւ անոր նման ունէր իր դազկիւհան՝ կանգուն կամ ուղղահայեաց դիրքով: Նոյնն էր օգտագործուած հումքը նաեւ, որ կը բաղկանար բուրդէ, բամպակէ, վուչէ եւ մետաքսէ, իսկ լետագային ալ, քսաներորդ դարու առաջին քառորդին, մա'նաւանդ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հալաչատ կեդրոններուն մէջ՝ անոնցմով հիւսուած ալլ հինցած կերպասի երիզէ: Մերձաւոր Արեւելքը, մանաւանդ Կիլիկիան, ճանչցաւ նաեւ գոյութիւնը խսիրէ հիւսուած կարպետին, որ զարգացաւ Արեւմտեան Հայաստանէն բաւական հեռու եւ ալդպէս ալ՝ չկարողացաւ որեւէ ձեւով ազդեցութիւն գործել հոն: Այս իսկ

պատճառով՝ կարպետի վերջին սա երկու տեսակներուն կարելի չէ հանդիպիլ Արցախի մէջ թէ ալլուր՝ Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Գունաւոր էր օգտագործուած մանածը կարպետին, որուն երկու ներփումին համար արցախցին կ'օգտագործէր բնական եւ հանքալին նիւթեր: Տնայնակագործութիւն էր կարպետի արտադրութիւնը լաճախ, թէպէտեւ կալին վարպետ ջուլհակներ ալ, որոնք գոհացում կու տային տեղական պահանջներուն՝ ապսպրովի կամ ալլայէս:

Այդ պահանջներէն Ղազարեան կը խօսի հիմնական քանի մը տեսակի մասին, թէպէտեւ «ըստ գործման եղանակի, կարպետները բաժանուում են եօթ տեսակի» (էջ 96): Այսպէս՝ կար մեզարին՝ որուն «գործող թելը մէկընդմէջ անցում է եւ ստացում է երկու երեսից հարթ ու նոյնանման գործուածք» (էջ 96). ջեջիմին՝ որուն «ամենաբնորոշ առանձնայատկութիւնը նրա շերտաւոր լինելն է: Դրանք գործւում են ե՛ւ լայնքով, ե՛ւ երկարութեամբ: Սա նոյնպէս երկերասանի է ...: Ջեջիմի թելերը բարակ են մանում, ոլորում են հաւասար, որպէս միջնաթել օգտագործում են նաեւ մետաքսաթելը: ... Հիւսուածքի տարբեր գոյների շերտերը ատամնաւոր ելուստներով մտնում են իրար մէջ» (էջ 96). կարպետը՝ որմէ հիւսուածքի այս ձեւն ստացեր էր իր յորջորջումը. կարպետը «քառանկիւնի կամ քառակուսի գործուածք է» եւ կը գործուի երկու ձեւով. «առաջինն այն է, երբ գործքը սկսում են մի ծալրից եւ աւարտում կարպետի վերջում: Երկրորդ եղանակով՝ նախշերը գործւում են կարպետի համապատասխան մասերում, որից յետոյ ազատ տարածութիւնը լցւում է միագոյն թելերով» (էջ 97): Այս ձեւով հիւսուածները կը կոչուին «երկերեսանի» կամ «մատնաքաշ». շուլալը որ «գործածւում է աւելի փափուկ թելերով: ... Գործող թելը գնում է կարպետի ուղիղ կողմով, ապա մտնում է հակառակ երեսը, նորից դուրս է գալիս ուղիղ կողմը եւ այսպէս շարունակ» (էջ 97), եւ օձակարպետները կամ վիշապակարպետները, որոնք «գործւում են թեք օղածիտ-փաթաթովի գործիքով» (էջ 100): Հինգ այս տեսակներէն զատ՝ կան նաեւ ուղիղ օղածիտ-փաթաթովի եւ թեք օղածիտ-փաթաթովի գործուածքով կարպետներ:

Ջանազան են եւ բազմաթիւ՝ նախշերը կարպետներուն վրայ, եւ ոճաւորուած ու անհատականացած: Ունին ինքնուրոյնութիւն եւ աւանդաբար փոխանցուած՝ իրարայաջորդ սերունդներուն: Մօտ քննութիւն մը առկայ արցախեան կարպետներու՝ ցոյց կու տայ որ անոնց զարդանախշերը կ'իյնան հիմնական երեք գլխանոցի ներքեւ: Այսպէս՝ Ղազարեան կը գտնէ որ կան երկրաչափական նախշեր (խաչ, կեռխաչ, աստղ, եռանկիւն եւ անկէ զարգացած ալլ

ոճաւորումներ, շեղ քառանկիւն, կանթեղ, տիկնիկ, մոմ եւ գիծեր), բուսական նախշեր (մեխակ, աստղածաղիկ, խաչվարդ, նուռ եւ կենաց ծառ), եւ կենդանական նախշեր (խեցգետին, խոյ, թռչուն, օձ եւ վիշապ, արծիւ, շուն, կատու եւ մարդ՝ մերթ ձիւաւոր)։ Այս բոլորէն ետք պէտք չէ մտահան ընել նաեւ առկա արձանագրութիւնները, որոնք շատ աւելի զարգացած ձեւով կը գտնուին քանդակներուն վրայ եւ գորգին։

Ըստ ուսումնասիրութեան՝ արցախեան կարպետը կ'օգտագործուէր տախտակամածը, թախտը, սնտուկը կամ թոնրաթուր ծածկելու համար. մերթ նաեւ որպէս վարագոյր՝ սենեակին մէջ առկայ խորշերուն . իսկ ամառներն ալ՝ վրան սարքելու համար։

Հիւսուածալին կիրառական արուեստին մէջ, սակայն, ամենէն հիմնականը կը մնայ գորգը, որ Արցախի մէջ ունէր իր ինքնուրոյն տեղը։ Մանիա Ղազարեանի դատումով՝ «Արցախի գորգերն աչքի են ընկել իրենց գունալին կառուցուածքով, զարդանախշերի հարստութեամբ, տեխնիկական բարձր վարպետութեամբ։ Այս առանձնախտկութիւններին առաջին հերթին նպաստել են տեղական բրդի բարձր որակն ու մանուածքի տեխնիկական հնարքները։ Դրան նպաստել են բուսական, կենդանական եւ հանքալին ներկերը, նպաստել են թելեր մանելու, ներկելու եւ գորգը գործելու անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստելու տեղական արհեստաւորների հմտութիւնը։ Արցախում գորգ են գործել ե՛ւ քաղաքներում, ե՛ւ գիւղերում։ Այստեղ ... ամենակարեւորը գորգի գեղարուեստական յարդարանքն է եղել» (էջ 103)։

Իրաւ ալ՝ այս յարդարանքը որ աւանդաբար փոխանցուեցաւ սերունդներուն՝ պիտի որոշէր տեսակը գորգին։ Այսուհանդերձ՝ անհրաժեշտ է ո՛չ միայն արցախեանը մասնաւորապէս՝ այլ հայկականն ընդհանրապէս՝ զետեղել պատմական ժամանակէն ներս եւ վայրէն եւ ապա՝ միայն քննել զայն՝ գտնելու համար հանգիստութիւններն ու տարբերութիւնները, որոնք մէկը կ'ընեն հայկական կամ արցախեան, եւ միւսը՝ պարսկական, ատրպէյճանական, միջին ասիական, կամ այլ։ Վերջին շրջանին՝ արցախեանները մկրտելէ ետք դարաբաղեան եւ այդ վերջինն ալ թարգմանելէ ետք ատրպէյճանական՝ հայկական գորգարուեստի իւրացումի վանտալալին չարժուժը կը գտնուի հրապարակի վրայ, որուն առաջին առնելու համար էր որ թերեւս կարգ մը հայ թէ օտար գիտնականներ ձեռք առին խնդիրը, եւ, ինչպէս կ'եզրակացնէ Ղազարեան՝ գտան որ «արեւելեան գորգերի համակարգում հայկական գորգերն առանձնանում են ոչ միայն իրենց զարդանախշալին ինքնատապութիւններով, այլեւ լիշատակութիւն-արձանագրութիւններով, որոնք

բնորոշ են հայկական ձեռագրերին, ճարտարապետական կոթողներին, մեմորիալ լուշարձաններին, դեկորատիվ-կիրառական արուեստի իրերին» (էջ 105-106): Աւելին՝ «Արցախում գործուած գորգերը բազմաբնույթ են, բազմատեսակ: Բազմատեսակ են նաեւ տիպերն ու ենթատիպերը: Դրանք ո՛չ միայն հարուստ ընդհանրութիւններ ունեն յարակից շրջանների հայկական գորգերի հետ, այլեւ իւրաքանչիւր օրինակ ինքնուրոյն է: Արցախի գորգերին բնորոշ է յատկապէս բարձր որակը» (էջ 109):

Սա տուեալներուն վրայ լինելով Մանիա Ղազարեան արցախեան գորգերու կատարած իր դասաւորումէն կը լիշէ բուսական-կենդանական տիպի վիշապագորգը, օձագորգը, երկրաչափական տիպի վարդակաւոր գորգը, բուսական տիպի երկարաւուն գորգը եւ երկրաչափական տիպի երկարաւուն ուղեգորգը, որոնց ներկայացուցիչներէն մանրամասն վերլուծումի կ'ենթարկէ ոմանք. ըստ իրեն՝ «Արցախի գորգագործական դպրոցում ամենաարժեքաւոր խումբը երկրաչափական տիպի երկայնաձիգ ուղեգորգն է: Սա նաեւ տեղի ամենահնագոյն գորգատեսակներից է» (էջ 115), եւ որուն մէկ տեսակը «կարելի է անուանել թռչնագորգ» (էջ 116):

Արցախեան գորգերն ընդհանրապէս ունին ինքնուրոյն արձանագրութիւններ, որոնցմով կը տրուին գորգագործին անունը, գորգագործութեան թուականը, գորգը պատրաստել տուողին անունը, եւ նոյնիսկ մերթ՝ գորգին օգտագործումին եղանակը՝ որպէս գորգն երիզող շրջանակ: Արցախեան գորգերու արձանագրութիւնները կը կրեն ազգայնական ոգի, որ միանալով գորգի բովանդակութեան աւանդական նախշերուն, խորհրդանշաններուն եւ գծագրական պատկերներուն՝ գորգին կու տան որոշ ինքնուրոյնութիւն մը, որ գայն կը գատորոշէ մնացեալ գորգերէն: «Արցախում եւս գորգերի գեղագիտական սկզբունքները գուգակցուել են ոչ միայն տեղի ազգագրական աւանդներին, այլեւ՝ հայ ժողովրդի մշակութի տարբեր բնագաւառներին» (էջ 117)՝ կ'եզրակացնէ Ղազարեանը:

Սակայն ճիշդ հոս ալ իր պարուկը կը դարձնէ հարցումը: Ղազարեանն ինքն է որ կը հաստատէ թէ «գորգը մաշուող իր է: Նրա ոչնչացմանը նպաստել են հայ ժողովրդի պատմութեան ողբերգական դէպքերը: Այս է պատճառը, որ գորգերի բացառիկ օրինակներ պահպանուել են XIII դարից միայն, իսկ դասական գործուածքները թուագրուած են XV դարով: Սակայն դա չի նշանակում, թէ հայկական գորգարուեստի սկզբնաւորումը կապուած է հենց այդ ժամանակների հետ: Հայկական գորգագործական արուեստի հնամենիութիւնը հաստատելու են գալիս լեզուաբանական,

պատմագրական եւ այլ տուեալներ ու գործօններ» (էջ 103): Իսկ արցախեանի՞նը: Ահա՛ հարցը:

Հագարեան չի փորձեր վերլուծումի ենթարկել այս կէտը. ընդհակառակը, կը բաւականանայ կատարել շնորհակալ աշխատանքը սեղանի վրայ դնելու այն բոլոր տուեալները որոնք, ըստ իրեն, կ'առնչուին արցախեան գորգագործութեան կիրառական արուեստին, մինչդեռ եթէ քչիկ մը լայն բացած ըլլար կարկինն իր հետախոյզի եւ անկէ ներս առնէր չիտունական թուականներուն Արթաշէնը լանջի մը վրայ գտնուող սկիւթական արքայական դամբարանէ մը ի լոյս եկած գորգը, որ իր գտնուած վայրին անունովն իսկ կոչուեցաւ Փազիրիք՝ պիտի անպայման որոշել կարենար հնութիւնը արցախեան գորգին: Մօտ քսանհինգդարեայ անցեալէ մը եկող այս գորգն իր նախշերով, զարդերով, ձիաւորներով եւ եղջերուներով, եւ ապա՝ երիգային նախշերու իր կրկնաշարերով՝ անմիջապէս մօտիկը կը կենար արցախեան այն գորգերուն, որոնք ձեռքի տակ կը գտնուին այսօր եւ կու գան ընդհանրապէս առաւելագոյնը տասնիններորդ դարէն: Արդարեւ՝ այս ուղղութեամբ կը գրէ Մովսէս [Հերկելեան] Ծիրանին, թէ «վերջերս Պէյրութ հասած պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող արցախեան գորգ մը, իր ոճով եւ բովանդակութեամբ, ոչ միայն սերտօրէն կ'առնչուի Փազիրիքին, այլ կարծէք ուղղակիօրէն շարունակութիւնը կը հանդիսանայ անոր: ... Խնդրոյ առարկայ գորգը մակագրուած եւ թուագրուած է, այնպէս որ անիկա բանուած է 1914-ին եւ անոր հեղինակը չէր կրնար տեղեակ ըլլալ իրմէ 35 տարի չետոյ յայտնաբերուելիք Փազիրիք գորգէն: ... Յատկանշական են անոր չորս ձիերը, որոնք իրենց արտայայտչաձեւերով ոչ միայն կը չիշեցնեն Փազիրիքի ձեւերը՝ այլեւ հակառակ 2500 տարուայ սահմանազատման ընդարձակ ժամանակաշրջանին՝ կարծէք ուղղակի շարունակութիւնն են անոր: Այս կ'ապացուցանեն նաեւ արցախեան գորգի գոյներն ու զարդամոթիֆները ...» (Մովսէս Ծիրանի, «Փազիրիքի առեղծուածը», Համագգայինի «Կոմիտաս» մասնաճիւղ, Հայկական Գորգեր, Պէյրութ, [1993, էջ 13]):

Այսօր՝ բաղդատական մը Փազիրիքի եւ արցախեան զանազան գորգերու՝ պիտի ցոյց տայ թէ հին, չա՛տ է հին արմատն այդ վերջիններուն եւ կ'առաձգուի մինչեւ Ուրարտական-Արարատեան շրջան եւ ա՛յդ իսկ պատճառով կը հանդիսանայ ուղիղ մէկ շարունակութիւնը հայկական սկզբնական գորգին, որ ժամանակի ընթացքին պիտի ճիւղաւորուէր, զարգանար եւ ոճաւորուէր՝ դառնալու համար այժմու Աղստաֆան, Լոռի-Բամպակը, Սեւանը, Կրճ-

նակերտը, Բորջալուն, Գանձակը, Շելաբերդը, Ղարաբաղը, եւ այս բոլորին ենթաթափանցումները:

Այս բոլորէն ետք՝ Մանիա Ղազարեան կը հասնի այն որոշ եզրակացութեան թէ՝

«ա) Արցախի կիրառական արուեստը զարգացել է տեղի պատմահասարակական ու սոցիալական կեանքին համահնչուն, արտացոլելով երեւոյթների գաղափարական էութիւնը.

«բ) Արցախի կիրառական արուեստը գեղարուեստական կերպարներով դրսեւորել է հայ ժողովրդի տուեալ հատուածի գեղագիտական ըմբռնումները.

«գ) Արցախի կիրառական արուեստը, ինչպէս եւ տեղի մշակութի միւս բնագաւառները, իրենց գաղափարագեղարուեստական մտածողութեամբ սերտօրէն շաղկապուած են հայ ժողովրդի մշակութի գեղագիտափիլիսոփայական էութեանը, դարձել են նրա հիմնական օղակներից մէկը.

«դ) Արցախի կիրառական արուեստն ընդգրկել է մշակութային այդ բնագաւառի բոլոր տեսակները, որոնց զարգացումը թելադրուել է ժողովրդական լայն խաւերի նախասիրութիւններից ու ճաշակից.

«ե) Արցախի կիրառական արուեստը հայկական դեկորատիւ-կիրառական դեմոկրատական ճիւղերից է, որտեղ իշխանական պատուէրներն անգամ շատ աւելի մօտ են կանգնած գեղեցիկի ժողովրդական ըմբռնումներին.

«զ) Արցախի կիրառական արուեստի լայն ճանաչմանը նպաստել են նաեւ կատարող-վարպետների ստեղծագործական ազատութիւնը, նրանց մասնագիտական կարողութիւնների դրսեւորման բարձր կուլտուրան, ազգային եւ արեւելեան արուեստների լաւագոյն առանձնատկութիւններն ուսումնասիրելու եւ ստեղծագործական համադրութեան մէջ ներկայացնելու նրանց ձգտումը». [եւ]

«է) Գեղարուեստական ու գեղագիտական բազմաթիւ գործօններ հնարաւոր են դարձնում Արցախի կիրառական արուեստը դիտարկել որպէս հայ մշակութի տեղական ու ինքնատիպ դպրոց» (էջ 118):

Ժիշդ, չա'տ ճիշդ:

Շնորհակալ աշխատանք մըն է Մանիա Ղազարեանինը, որ անպայման քայլ մը առաջ կը տանի արցախեան կիրառական արուեստի այսօրուան գիտութիւնը, ի՞նչ փոյթ որ Արցախի Արուեստի Գանձերը ուսումնասիրութիւնն ունենայ որոշ բացատներ, բացթողումներ եւ թերիներ՝ հակառակ անոր համապարփակ ըլլալու ձգտումին: Իրաւ է, որ անհրաժեշտ էր որ Ղազարեանը շեշտը

դնէր իմացական վերլուծումին վրայ արցախեան կիրառական մանրէր արուեստներու գեղագիտական տարրերուն, մատչէր այդ արուեստներուն կրօնական, ազգային, ցեղային եւ նոյնիսկ առհաւական խորհրդանշներուն եւ պեղէր զանոնք, իջնէր խորունկ ալքերն անոնց եւ անոնցմէ լոյսին հանէր իսկական պատկանելիութիւնն ու խորհուրդը զարդ ու նախշ նկատուող պատկերումներուն, բնական, բուսական եւ կենդանական արտայայտութիւններուն, գոյն ու երանգներուն, եւ գիծերուն, եւ միայն ա՛յդ ձեւով գնահատանքի զարնէր արցախցին, որ, ի՞նչ խօսք, կեանքի ասպարէզ իջաւ եւ քայլ առաւ ծանօթ ու անծանօթ ուղիներէ ներս երբ տակաւին ինքզինք կը կոչէր արտիստի, եւ հասաւ իր այսօրին:

Անշուշտ՝ այս գործը մեծապէս շահած պիտի ըլլար որպէս գիտական արտայայտութիւն՝ եթէ Ղազարեանն անոր տուած ըլլար անձնանուններու, տեղանուններու եւ նիւթերու հետ առնչուող ցանկ մըն ալ, ճի՛շդ այնպէ՛ս, ինչպէս որ անիկա կը շահի երկունքդիր կողքերը կազմող արցախեան հնագիտական քարտէսներէն: Շահած պիտի ըլլար նաեւ եթէ հատորին մէջ տրուող գունատիպ նկարներն ըլլային քէիկ մը աւելի մեծադիր՝ աւելի եւս յստակացնելու համար բովանդակութիւնն անոնցմով ներկայացուող հնագիտական նիւթերուն:

Այս բոլորէն ետք սակայն՝ այժմ մեզի կը մնալ շնորհակալ ըլլալ, պարգօրէն երախտապարտ մնալ Մանիա Ղազարեանին, Արցախի հայկականութեան իր այս վկայագիրով, որ Անթիլիասի Գահակալին իսկ հաստատումով՝ Արցախի այժմու գերայոյզ մթնոլորտին մէջ «այս հատորը, առաւել արժէք պիտի ստանայ մասնաւորաբար մեր ժողովուրդին համար, այն տեսանկիւնէն որ անով ... աւելի պայծառ յստակութեամբ եւ տոկուն առարկայականութեամբ ի յայտ կու գայ Արցախի հայկականութեան, այսինքն՝ հայութեան պատկանելիութեան իրողութիւնը» (էջ 9):

Այժմ գիտական ճակատի վրայ Մանիա Ղազարեանի այս ուսումնասիրութիւնը կ'ընէ այն՝ ինչ որ արցախցի եւ այլ պատկանելիութեան հայերը՝ պատմութեան մէկ հեզնանքով Լեռնային Ղարաբաղ կոչուած հողի սահմաններուն վրայ:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ